

KS. WINCENTY MYSZOR

GNOSTYCYZM – PRZEGLĄD PUBLIKACJI¹

Wydanie źródeł

Publikacja źródeł z Nag Hammadi została niemal zakończona. Wszystkie utwory z tej biblioteki są dostępne w wydaniach tekstu koptyjskiego i tłumaczeniu angielskim. Niektóre utwory zostały wydane w nowych opracowaniach. Do serii Nag Hammadi Studies (edycja tekstu z tłumaczeniem angielskim), ostatnie tomy z racji włączenia zagadnień manicheizmu noszą tytuł rozszerzony Nag Hammadi and Manichaeon Studies i Bibliothéque Copte de Nag Hammadi (edycja tekstu z tłumaczeniem francuskim) wydawnictwo Akademie Verlag opublikowało kolejne tomu w serii Texte und Untersuchungen (edycja tekstu koptyjskiego z tłumaczeniem niemieckim).

a. Nag Hammadi and Manichaeon Studies. W serii tej poza edycją tekstów ukazują się tłumaczenia innych źródeł, jak również studia związane z tematyką gnostycyzmu i manicheizmu. Ostatnio zostały opublikowane gnostyckie utwory z VII i VIII kodeksu.

John H. Sieber (wyd.), *Nag Hammadi Codex VIII*, Nag Hammadi Studies 31, Leiden 1991, 301 ss. Tom obejmuje wydanie obydwu utworów z tego kodeksu, dzieło zatytułowane *Zostrianos* NHC VIII, 1, p. 1,1–132,9 wydał Bentley Layton, natomiast wstęp, tłumaczenie i noty krytyczne przygotował J. H. Sieber (s. 7–225). Tekst tego dzieła został przekazany przez rękopis w bardzo złym stanie. Tytuł nawiązuje do Zoroastra, legendarnego założyciela religii perskiej, który w literaturze greckiej pojawiał się jako Zostrianos. Oczywiście w gnostyckim utworze chodzi o pseudo-Zoroastra. W formie literackiej ten najdłuższy utwór z Nag Hammadi jest raportem z podróży niebieskiej Zostrianosa. Opis wskazuje na treści gnozy setiańskiej, podobnie jak w innych utworach z Nag Hammadi, takich jak *Apokryf Jana*, *Ewangelia Egipcjan*, *Trzy stele Seta*, *Allogenes*. Z racji wielu ubytków tekstu o niektórych elementach treści można jedynie spekulować. Pojawiają się w nim wzmianki dotyczące antropologii, ale także liturgii, wzmianki o chrzcie, namaszczeniach. Myślowe i duchowe zaplecze tego pisma stanowi średni platonizm i neoplatonizm. Bardzo interesujące dla dalszych badań mogą być mniejsze formy tego utworu: modlitwy, hymny. Komentarz do wydanego tekstu dotyczy przede wszystkim uwag filologicznych oraz wskazuje na podobne wyrażenia i pojęcia w innych tekstach z Nag Hammadi. Drugim

¹ Poprzednie przeglądy publikacji na temat gnostycyzmu opublikowałem: *Gnostycyzm – przegląd publikacji*, SThV 9 (1971) nr 1, s. 367–424; 13 (1975) nr 1, s. 193–230; CoTh 49 (1979) f. 4, s. 185–186; 50 (1980) f. 1, s. 165–167; f. 4, s. 161–163; 51 (1981) 1, s. 138–139; f. 2, s. 156–157; 52 (1982) f. 1, s. 180–181; 55 (1985) f. 4, s. 155–158; 56 (1986) f. 1, s. 25–29; f. 4, s. 150–155; 60 (1990) f. 4, s. 109–115; 63 (1993) f. 1, s. 107–111.

utworem tego kodeksu jest lepiej zachowany *List Piotra do Filipa* (NHC VIII,1, p. 132,10–140,27), który przedstawił i skomentował Marvin W. Meyer, natomiast wydał, przetłumaczył i opatrzył notami krytycznymi Frederik Wisse (s. 227–251). *List Piotra do Filipa* ma tylko zewnętrznie formę listu, po formułach wprowadzających i kończących, typowych dla listu, treść rozwija się w dialogu uczniów ze Zmartwychwstałym. Utwór zawiera wiele elementów chrześcijańskich, podkreśla znaczenie Piotra i wydaje się, że jest utworem o charakterze propagandowym w literaturze gnostyckiej. Tom zawiera oddzielne wykazy słów koptyjskich i greckich dla obydwu utworów (bez tłumaczenia znaczeń! s. 257–289. *List Piotra do Filipa* wydał także H. G. Bethge w Akademie-Verlag, o czym niżej.

Waldstein, Michael, Wisse Frederik (wyd.), *The Apocryphon of John, Synopsis of Nag Hammadi Codices II,1; III,1; and IV,1 with BG 8502,2*, Nag Hammadi and Manichaean Studies 33, Leiden 1995, 244 ss. Edycja „*Apokryfu Jana*” obejmuje wszystkie cztery wersje tekstu, trzy z Nag Hammadi i jedną z Berolinesis Gnosticus, które wcześniej już były wydane oddzielnie (M. Krause, P. Labib teksty z Nag Hammadi, w 1962 r. W. Till i H. M. Schenke tekst berliński w 1972 r. Obecne wydanie zawiera nie tylko synoptyczne wydanie tekstu z tłumaczeniem, ale także w dodatkach synoptycznie przedstawiono NHC III,16,5–17,17 oraz BG 8502,40,19–41,12, które już w edycji zostały podane 28,13–29,4 oraz NHC II,1, p. 12,26–33, które w edycji już podano jako 33,3–28. Było to konieczne, gdyż układ tekstu w poszczególnych wersjach nie jest dokładnie paralelny, występują przemieszczenia wspomnianych fragmentów. Dodatki zawierają także zestawienie fragmentów *Apokryfu Jana* z paralelnymi z pisma *Allogenes* z NHC XI, paralele z informacjami Ireneusza (rzecz bardzo cenna dla zajmujących się Ireneuszem, *Adversus haereses* I,29), informacjami Teodoretą z Cyru i syryjskim tekstem (tu w angielskim tłumaczeniu) Teodora Bar Koni oraz z odpowiednimi fragmentem gnostyckiego pisma z rękopisu Balaizah (fragment 52). Wszystkie przytoczone teksty podano także w tłumaczeniu angielskim. Komentarz do tekstu jest oszczędny. Ogranicza się tylko do uwag filologicznych. Wiele materiału porównawczego daje po prostu sama synopsa. W uzupełnieniu luk tekstu wydawcy wprowadzili jednak cały szereg rekonstrukcji. Stanowi to poza samą synopsą, która znakomicie ułatwia studiowanie *Apokryfu Jana*, istotny postęp w rekonstrukcji koptyjskiego tekstu. Wydanie tekstu zaopatrzone w słownik koptyjski i grecki oraz w obszerną bibliografię. W bardzo krótkim wstępie wydawcy wskazują na fakt, że tekst *Apokryfu Jana* pozwala bliżej poznać pracę tłumaczy z greckiego na koptyjski i stwierdzić, że słabo znali grecki. Stwierdzają również, że teksty te mogły się znaleźć w rękopiśmiennych pachomiańskich (hipoteza swego czasu wygłoszona przez F. Wisse).

Pearson, Birger A. (wyd.), *Nag Hammadi Codex VII*, Nag Hammadi and Manichaean Studies 30, Leiden 1996, 479 ss. Pięć pism tego kodeksu opracowali poszczególni uczeni. *Parafraza Sema* (NHC VII, p. 1,1–49,9), wydał, przetłumaczył i opatrzył krytycznymi notami Frederik Wisse (s. 15–127), *Druga Nauka Wielkiego Seta* (NHC VII, p. 49,10–70,12) opracował podobnie Gregory Riley (s. 129–199), *Apokalipsę Piotra* (NHC VII, p. 70,13–84,14) opatrzył wstępem Michel Desjardins, natomiast tekst wydał, przetłumaczył i opatrzył notami James Brashler (s. 201–247), *Nauki Sylwana* (NHC VII,84,15–118,9) opracował

Malcolm Peel, tłumaczenie na angielski M. Peel i Jan Zandee (s. 249–369), *Trzy stele Seta* (NHC VII, p. 118,10–127,32) poprzedził wstępem James E. Goehring, tekst wydali i przetłumaczyli James M. Robinson i J. E. Goehring, notami krytycznymi opatrzył J. E. Goehring (s. 371–421). Clayton Jefford przygotował indeks słów koptyjskich (s. 425–461), greckich (s. 461–477) i imion własnych (s. 477–479). Poszczególne teksty opatrzone także wybraną bibliografią. Kodeks VII należy do najlepiej zachowanych i zawiera dwa wyraźnie gnostycko-chrześcijańskie utwory (*Druga Nauka Wielkiego Seta* i *Apokalipsa Piotra*), dwa utwory gnostyckie niechrześcijańskie (*Parafraza Sema* i *Trzy stele Seta*) oraz jeden utwór mądrościowy (*Nauki Sylwana*). Ze względu na stan zachowania tekstu utwory te powinny zainteresować tak biblistów, jak i historyków Kościoła.

b. *Bibliothèque Copte de Nag Hammadi* [= BCNH] Seria francuskojęzyczna obejmuje już trzy zbiory studiów: *Section Textes* (do 1996 roku 23 tomy); *Section Etudes* (do 1995 roku 3 tomy) i *Section Concordances* (do 1997 roku 5 tomów). Warto zapoznać się z niedawno wydanymi opracowaniami. *La Sagesse de Jésus-Christ* (BG,3; NHC III,4), *Texte établi, traduit et commenté* par Catherine Barry, BCNH, Textes 20, Québec 1993, 324 ss. Publikacja obejmuje tekst koptyjski z francuskim tłumaczeniem obydwu wersji *Sophia Jezusa Chrystusa* (s. 46–161), następnie synopsę tłumaczenia francuskiego (s. 164–189). Obszerny komentarz dotyczy oczywiście treści obydwu wersji (s. 191–283). Opracowanie poprzedzone jest wprowadzeniem (s. 1–44), indeksem słów koptyjskich, greckich i imion (s. 286–321). Autorka zdecydowała się na osobne indeksy do obydwu wersji utworu. Tłumaczenie wersji z *Berolinensis Gnosticus* jest już drugim francuskim tłumaczeniem po publikacji M. Tardieu (Paris 1984). Edycję tekstu koptyjskiego z III kodeksu Nag Hammadi i *Berolinensis Gnosticus* (razem z *Listem Eugnostosa*) przedstawił Douglas M. Parrott, *Nag Hammadi Studies* 27, Leiden 1991. Autorka w aparacie krytycznym uwzględnia poprzednie edycje. Badacze gnostycyzmu próbują wyjaśnić podobieństwa dwu gnostyckich utworów *Sophia Jezusa Chrystusa* i *Listu Eugnostosa*. W *Sophia* znajdujemy więcej elementów chrześcijańskich, choć bardzo zewnętrznych. *List Eugnostosa* jest świadectwem tego samego systemu gnostyckiego, ale w wersji niechrześcijańskiej. Kwestią otwartą jest, który z tych utworów powstał jako pierwszy, czyli który jest od drugiego zależny. Autorka opowiada się za hipotezą, że *List Eugnostosa* powstał wcześniej, a *Sophia Jezusa Chrystusa* jest chrystianizowaną wersją gnostyckiego systemu tego pisma. Jej zdaniem utwór mógł powstać w połowie III wieku w Egipcie. Autorka uwzględniła we wstępie zagadnienia filologiczne, a w komentarzu treść doktrynalną utworu. Edycja zawiera także fragmenty greckie z Oxyrhynchos 1081, które poświadczają istnienie wersji greckiej utworu.

L'Écrit sans titre. Traité sur l'origine du monde (NHC II,5 et XIII,2 et Brit. Lib. Or. 4926[1]) par Louis Painchaud avec deux contributions de Wolf-Peter Funk, BCNH, Textes 21, Québec 1995, 622 ss. Traktat *Bez tytułu*, w polskiej literaturze przyjęliśmy tytuł zaproponowany przez niemieckich badaczy *O początku świata* [skrót *OrigMund* = *De origine mundi*] był już wydany i opracowany wielokrotnie. Najważniejsze edycje tego dzieła to A. Böhlig, P. Labib, Berlin 1962; H. G. Bethge, B. Layton, NHS 21, Leiden 1989. Badania nad tekstem i jego treścią doktrynalną mają także swoją historię. Stan badań Painchaud

przedstawił krótko we wstępie (s. 15–28). Ortografią i językiem traktatu zajął się W. P. Funk (s. 29–68). Jego zdaniem język i ortografia wykazują takie same cecha jak pozostałe teksty z II kodeksu z Nag Hammadi (NHC II,2–6). Kompozycja traktatu nawiązuje do zasad retoryki grecko-łacińskiej, co stara się ukazać Painchaud w dalszej części wstępu (s. 69–105). Mimo przejrzystości kompozycji traktatu, tekst zdaniem Painchaud został przeredagowany. Jego zdaniem dokonano tego dwukrotnie (s. 106–116). Druga redakcja nastąpiła około roku 275, tłumaczenie na koptyjski około 300 roku. Painchaud stara się przedstawić na przykładzie tłumaczenia strukturalnego traktatu, w których miejscach nastąpiły zmiany redakcyjne (s. 122–143). Wydanie tekstu z francuskim tłumaczeniem (s. 146–217) opatrzone obszernym komentarzem (s. 219–525). W dwu dodatkach L. Painchaud wydał fragment XIII kodeksu z Nag Hammadi, natomiast W. P. Funk wydał fragmenty z British Library Or. 4926 (1) (s. 527–564). Tom zamyskają indeksy słów koptyjskich, greckich, form koniugacyjnych, imion i nazw i cytatów.

Le tonnerre, intellect parfait (NHC VI,2), text établi et présenté par Paul Hubert Poirier, avec deux contributions de Wolf-Peter Funk, BCNH, Textes 22, Québec 1995, 372 ss. Tom stanowi edycję, tłumaczenie francuskie z odpowiednim wstępem i komentarzem, dzieła zatytułowanego *Grzmot, doskonały umysł*, najczęściej jednak cytowanego według greckiego tytułu *Bronte*. Utwór ten był już wydany dwukrotnie, podobnie jak większość tekstów z tego kodeksu, najpierw przez M. Krausego i P. Labiba, (Glückstadt 1971, z tłumaczeniem niemieckim) i przez Douglasa M. Parrotta (NHS 11, Leiden 1979, z tłumaczeniem angielskim). W obecnym wydaniu wstęp zawiera obszerną rozprawę na temat ortografii i języka rękopisu, czyli całego kodeksu pióra W. P. Funka (s. 13–97). Obserwacje Funka wydają się cenne nie tylko dla zrozumienia języka tego kodeksu, ale mają znaczenie ogólne, dla zrozumienia pewnych zjawisk gramatycznych języka koptyjskiego. W. P. Funk zajął się bowiem szczególnie gramatyką zdań nominalnych i trybu łączącego (coniunctivus). Na temat formy literackiej utworu wypowiada się wydawca P. H. Poirier i stwierdza, że można ją określić jako „autoproklamację” („Autoproclamation” niem. „Botenselbstbericht”). Utwór określa się również jako formę hymnu, w którym w pierwszej osobie (grecka: „ego eimi”) wypowiada się na temat swojej misji w świecie. Tytuł *Bronte*, „Grzmot” identyfikujący owego posłańca, należy skojarzyć w wypowiedzi, głosem Boga lub bogów. Wypowiedzi mają charakter mądrościowy i mogą nawiązywać zarówno do tradycji biblijnej, jak i mądrości greckiej, czy egipskiej (hymny ku czci Izydy). Obszerny wstęp pióra P. H. Poirier (s. 97–174) i komentarz (s. 201–340) wobec ośmiu stron oryginalnego tekstu (NHC VI, p. 13,1–21,33), w wydaniu z tłumaczeniem francuskim (s. 178–199) stanowią materiał do dalszych studiów literatury przekazanej w bibliotece z Nag Hammadi. Autor wydania datuje utwór na czas między drugą połową II wieku a połową wieku III, jeśli chodzi o grecki oryginał. Z analiz niektórych fragmentów tekstu wynika niezbicie, że kopia z Nag Hammadi nie powstała jako pierwsze tłumaczenie z greckiego. Skryba przepisywał z istniejącego już wcześniej tekstu koptyjskiego tłumaczenia.

Le témoignage véritable (NHC IX,3), *Gnose et martyre*, texte établi et présenté par Annie et Jean-Pierre Mahé, BCNH, Textes 23, Québec 1996, 250 ss.

Świadectwo prawdy jest tytułem wprowadzonym przez pierwszych wydawców i tłumaczy oraz odwołuje się do wyrażenia w tekście samego utworu (NHC IX, p. 45,1), który na początku tekstu nie występuje, a na końcu się nie zachował, jeśli w ogóle istniał. Jest to homilia o wyrażnie polemicznej wymowie na tematy życia chrześcijańskiego. Tekst został już wcześniej wydany z angielskim tłumaczeniem (B. A. Pearson i S. Giversen, NHS 15, Leiden 1981). Ważna dla zrozumienia tekstu okazały się dla wydawców także tłumaczenia niemieckie (K. Koschorke, ZNW, 1978), jak również włoskie (C. Gianotto, 1990), nawet rosyjskie (A. Khosroiev, 1991). Od pewnego czasu istnieje także polskie tłumaczenie (W. Myszor, SThV 25, 1987, 1, s. 199–233, „polonica non leguntur”). Wydanie tym razem nie zawiera wprowadzenia filologicznego. Uwagi filologiczne przy wydaniu tekstu wydają się bardzo pożyteczne. Autorzy sprawdzali jeszcze raz propozycje rekonstrukcji tekstu i konsultowali niektóre zagadnienia (W. P. Funk), co pozwala na pewne uzupełnienia tekstu w stosunku do poprzedniego wydania i stanowi wyraźny postęp w rozumieniu utworu. Ale przede wszystkim zajęli się zagadnieniami literackimi i doktrynalnymi pisma (s. 1–73; komentarz: s. 153–215). Utwór ujawnia bardzo ciekawe aspekty życia chrześcijańskiego i kościelnego. Jest nie tylko źródłem dla poznania poglądów gnostyckich (autorzy rozważają jego związki z nauką walentynian), ale także dostarcza wiele informacji na temat polemiki antykościelnej w II i III wieku wśród gnostyków. Tom zamykają indeksy słów greckich, koptyjskich, imion i biblijny.

Z edycją tekstów z Nag Hammadi związana jest także inna seria Bibliothque Copte de Nag Hammadi, BCNH, Section Concordances, której pięć tomów ukazało się do 1997 roku. Każdy tom zredagowany jest w tym samym układzie treści: Wstęp wyjaśniający cele i metodę, konkordancja według układu słów i partykuł gramatycznych koptyjskich i słów greckiego pochodzenia. Konkordancja podaje je z kontekstem umożliwiającym odczytanie znaczenia lub formy gramatycznej. Zasięg kontekstu limitowany jest jednak założeniami reguł dla układu komputerowego. Słowo jest dokładnie zlokalizowane. Samej konkordancji towarzyszy wydanie tekstu, wykaz słów i formuł, osobno koptyjskich i greckich. A oto tomy Bibliothque Copte de Nag Hammadi, Section Concordances: R. Charron, *Concordance des textes de Nag Hammadi, Le codex VII*, BCNH, Concordances 1, Louvain–Paris 1992, 785 ss.; P. Cherix, *Concordance des textes de Nag Hammadi, Le codex VI*, BCNH, Concordances 2, Louvain–Paris 1993, 495 ss.; R. Charron, *Concordance des textes de Nag Hammadi, Le codex III*, BCNH, Concordances 3, Louvain–Paris 1995, 600 ss.; P. Cherix, *Concordance des textes de Nag Hammadi, Le codex I*, BCNH, Concordances 4, Louvain–Paris 1995, 987 ss.; W. P. Funk, *Concordance des textes de Nag Hammadi, Les codices VIII et IX*, BCNH, Concordances 5, Louvain–Paris 1997, 607 ss.

c. W wydawnictwie Akademie-Verlag kontynuowana jest edycja niemiecka tekstów z Nag Hammadi. Są to efekty pracy berlińskich badaczy, skupionych kiedyś wokół prof. H. M. Schenkego („Berliner Arbeitskreis”). Prace powstawały jako rozprawy doktorskie, czy habilitacyjne i zostały opublikowane w serii *Texte und Untersuchungen* [=TU]. Warto przypomnieć wydane poprzednio: W. P. Funk, *Die zweite Apokalypse des Jakobus aus Nag-Hammadi-Codex V*, neu herausgegeben, übersetzt und erklärt, TU 119, Berlin 1976, 246 ss.; G. Schenke, *Die dreigestaltige Protennoia (Nag-Hammadi-Codex XIII)*, herausgegeben, üb-

ersetzt und kommentiert, TU 132, Berlin 1984, 176 ss.; D. Kirchner, *Epistula Jacobi Apocrypha, Die zweite Schrift aus Nag-Hammadi-Codex I*, neu herausgegeben, übersetzt und kommentiert, TU 136, Berlin 1989, 163 ss.; H. M. Schenke, *Das Thomas-Buch (Nag-Hammadi-Codex II,7)*, neu herausgegeben, übersetzt und erklärt, TU 138, Berlin 1989, 221 ss.

Obecnie, w ostatnich latach ukazały się kolejne trzy tomy w tej samej serii. H. G. Bethge, *Der Brief des Petrus an Philippus, Ein neutestamentliches Apokryphon aus dem Fund von Nag Hammadi (NHC VIII,2)*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert, TU 141, Berlin 1997. Praca jest efektem przeprowadzonej w uniwersytecie w Berlinie habilitacji („Dissertation B”) w 1985, którą autor przepracował i uzupełnił. Celem tego opracowania jest krytyczna edycja tekstu koptyjskiego, który już został wydany w serii BCNH, Textes, 1, 1977. Obecne wydanie niemieckie uwzględnia także edycję tekstu z kodeksu VIII, które już przedstawiliśmy wyżej (NHS 31, 1991). H. G. Bethge przeprowadził autopsję tekstu koptyjskiego w Kairze, co w efekcie przyniosło poważny postęp w rekonstrukcji tekstu. *List Piotra do Filipa* należy do rodzaju Acta Apostolorum. Znalazł się jednak nie przypadkowo w zbiorze z Nag Hammadi, chociaż wydaje się, że po największym traktacie VIII kodeksu (*Zostrianos*) został dopisany przez skrybę, gdyż zostało jeszcze trochę miejsca na papirusie. Dla tekstu „Listu” istnieje wersja paralelna (wspomina o niej Bethge, s. 2), której autor jednak nie mógł uwzględnić. Wydanie obejmuje krótki wstęp (s. 1–14), wydanie tekstu z tłumaczeniem niemieckim (s. 18–31), indeks koptyjskich słów i form gramatycznych, greckich słów i imion (s. 36–49), komentarz egzegetyczny (s. 53–151). W trzeciej części swego opracowania Bethge reprodukuje opracowanie O. v. Lemma (z 1890 roku), *Koptische apokryphe Apostelacten* (s. 157–229). Tom zamykają indeksy do całości. Dla badania związków literatury apokryficznej z gnostycyzmem ten niewielki utwór okazuje się bardzo ważnym źródłem.

U. K. Plisch, *Die Auslegung der Erkenntnis (Nag-Hammadi-Codex XI,1)*, herausgegeben, übersetzt und erklärt, TU 142, Berlin 1996, 174 ss. Tom ten stanowi pierwsze opracowanie w języku niemieckim mniej znanego gnostyckiego utworu. (Pierwszą edycję tekstu koptyjskiego z angielskim tłumaczeniem przygotował C. W. J. D. Turner, NHS 28, Leiden 1990). Polską wersję tytułu, który zachował się na końcu tekstu, przyjęliśmy jako *Wyjaśnienie gnozy* (skrót: Inter). Niestety tekst zachował się w bardzo złym stanie. Z 21 stron tekstu 19 zostało w rękopisie zniszczonych od górnej połowy. Wydawca skoncentrował się zatem przede wszystkim na wydaniu i rekonstrukcji koptyjskiego tekstu. Po krótkim wprowadzeniu (s. 1–5), w którym przedstawia najważniejsze problemy tekstu, datację, stan przekazu, treść, zajmuje krytyczne stanowisko wobec hipotez walentyniańskiego pochodzenia utworu – wyjaśnia zagadnienie języka, zaliczając tę wersję koptyjskiego do dialektu lykopolitańskiego (wcześniej nazywanego subachmimskim). O formie literackiej utworu sądzi, że jest to homilia, której autorem jest niewątpliwie chrześcijański gnostyk piszący w tradycji Pawłowej (s. 4). Edycja tekstu opiera się na autopsji rękopisu w Kairze (s. 8–49), przynosi także w wielu miejscach lepszą lekcję tekstu od propozycji w wydaniu angielskim Turnera. W komentarzu wydawca zwrócił uwagę na istotne związki z myślą gnostycką i wczesnochrześcijańską Kościoła. Utwór wydaje się bardzo ważnym źródłem dla poznania recepcji myśli św. Pawła wśród gnostyków.

Wśród wielu interesujących idei warto zwrócić uwagę na elementy gnostyckiej eklezjologii.

H. M. Schenke, *Das Philippus-Evangelium* (Nag-Hammadi-Codex II,3), neu herausgegeben, übersetzt und erklärt, TU 143, Berlin 1997, 571 ss. Mistrz szkoły berlińskiej („Berliner Arbeitskreis”) pracował nad *Ewangelią Filipa* wiele lat, jak sam we wstępie wyznaje. I oto otrzymujemy nie tylko nowe, krytyczne wydanie tekstu, z wieloma interesującymi uzupełnieniami luk tekstu koptyjskiego i nowe niemieckie tłumaczenie (s. 14–79), indeks koptyjskich słów i form (s. 83–136), ale przede wszystkim obszerny, wielowątkowy komentarz egzegetyczny (s. 139–519). Tom zamykają indeksy autorów, rzeczowy i cytowań. Trudno obecnie przedstawić całość kilkusetstronicowego komentarza. Dla polskiego tłumaczenia, które niewątpliwie należy poprawić, uwzględniając tę właśnie edycję tekstu *Ewangeli Filipa*, najważniejsze będą uwagi filologiczne (polskie tłumaczenie: A. Dembska, W. Myszor, *Teksty z Nag Hammadi*, Warszawa 1979, s. 239–292). H. M. Schenke (który jako pierwszy zaproponował podział *Ewangeli Filipa* na paragrafy), w dalszym ciągu podtrzymuje pogląd, że „Ewangelia” jest rodzajem gnostyckiego florilegium, w którym w szczególny sposób zaznacza się terminologia walentynian. Jednak, jak przyznaje we wstępie, podział na paragrafy, ze względu na nowe rozumienie niektórych wypowiedzi, należy przeprowadzić inaczej. Prócz interesujących nowych informacji na temat nauki walentynian *Ewangelia Filipa* przynosi także materiał źródłowy dla badań teologii wczesnochrześcijańskiej, recepcji tekstu Nowego Testamentu, liturgii sakramentów.

Warto odnotować także pierwsze niemieckie tłumaczenie wszystkich tekstów z Nag Hammadi: G. Lüdemann, M. Janßen, *Bibel der Häretiker. Die gnostischen Schriften aus Nag Hammadi* (Erste deutsche Gesamtübersetzung), Stuttgart 1997, 628 ss. Ze słów wstępu wynika wyraźnie, że G. Lüdemann postanowił być pierwszym niemieckim badaczem, który udostępnił całość tekstów z Nag Hammadi w niemieckim tłumaczeniu. Z podanej bibliografii wynika, że pominął cały szereg krytycznych wydań („Auswahl... zur Weiterbeschäftigung” s. 622), w ogóle nie podał, z jakich wydań tekstów koptyjskich tłumaczył. Na ocenę tej publikacji w niemieckiej literaturze musimy poczekać. Lüdemann zapowiedział także na 1998 rok publikację indeksu rzeczowego do tekstów z Nag Hammadi (s. 11).